

Makale Bilgisi**Makale Geliş Tarihi:** 05.02.2020**Makale Kabul Tarihi:** 30.04.2020**ŞEMSEDDİN SÂMÎ VE VITAL CUINET'İN ÇALIŞMALARINDA ERZİNCAN**

Yalçın ÇAKMAK*

ÖZ

Arnavut asıllı Şemseddin Sâmî [Frashëri] (1850-1904), gazetecilik ve yazarlığının yanı sıra son dönem Osmanlı tarihinin en önde gelen sözlükçüsü ve ansiklopedistidir. *Kâmûsu'l-A'lâm* başlıklı ansiklopedisinde, birçok yer gibi Erzincan'dan da bahseder. Bu bakımdan, mezkûr çalışmasını kaleme aldığı 1889-1898 tarihleri arasında Erzurum Vilayeti'ne bağlı bir sancak olan Erzincan ile ilgili coğrafik, ekonomik, idari, mimari ve demografik olmak üzere çeşitli bilgiler sunmuştur.

Düyûn-ı Umûmiyye memuru hüviyetiyle gerçekleştirdiği çalışmalar sonucu kaleme aldığı *La Turquie d'Asie* başlıklı eseriyle Osmanlı topraklarındaki idari yapılanmanın (vilayet, sancak, kaza, vb.) ekonomik, coğrafik, sosyal, etnik, dini ve nüfus gibi alanlarına dair spesifik bilgi ve istatistiki veri sunan bir diğer kişi de Fransız coğrafyacı ve oryantalist Vital-Casimir Cuinet'tir (1833-1896). Cuinet de söz konusu çalışmasında Şemseddin Sâmî ile benzer temalar etrafında Erzurum Vilayeti başlığı altında ele aldığı Erzincan Sancağı ile ilgili önemli birtakım bilgiler verir.

Bu makalede, her iki yazarın da çalışmalarında Erzincan'a dair sundukları bilgilerin analitik bir yöntemle ele alınıp, karşılaştırılması amaçlanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Erzincan, Şemseddin Sâmî, Vital Cuinet, Kâmûsu'l-A'lâm, La Turquie d'Asie.

* Dr. Öğr. Üyesi, Munzur Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, yalcincakmak82@gmail.com
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-7065-2659>.

ERZİNCAN in ŞEMSEDDİN SAMÎ FRASHERİ'S and VITAL CUINET'S WORKS

ABSTRACT

Şemseddin Sâmî Frashëri (1850-1904), of Albanian origin, besides his career as a journalist and writer, was the most prominent lexicographer and encyclopaedist in the entire Ottoman history. In his encyclopaedia, *Kâmûs-ül Âlâm*, he refers to Erzincan as well as many others. In this respect, he presents a body of information primarily as regards the economy, administration, architecture and demography of Erzincan which was part of the Erzurum Province at the time of writing his aforementioned work.

In a similar vein, Vital-Casimir Cuinet (1833-1896), a French geographer and orientalist, in his work *La Turquie d'Asie*, written during his post as an official of the Ottoman Public Debt Administration, presents specified and statistical data on such diverse fields as economic, geographical, social, ethnic, religious and population issues of the administrative structuring (*vilayet, sandjak, kaza* etc.) in the Ottoman land. Cuinet in his work highlighting some themes similar to those of Sâmî's gives significant information about the Erzincan *Sandjak* he penned in the section of Erzurum Province.

This article aims to analyse, analytically and comparatively, the body of information on Erzincan that those writers offer in their Works, and to compare them.

Keywords: Erzincan, Şemseddin Sâmî, Vital Cuinet, *Kâmûs-ül-A'lâm*, *La Turquie d'Asie*.

GİRİŞ

Anadolu 19. yüzyıla değin şehir, coğrafya, kültür ve diğer türlü başlıklar altında kategorize edilebilecek yönleriyle birçok tarihçi, seyyah, diplomat, araştırmacı ve coğrafyacının ilgisini çekti.¹ Mezkûr coğrafyaya yönelik bu ilgi 19. yüzyılda daha da artarak devam etti. Bunda bilhassa Batılıların Osmanlı'nın iç işlerine müdahaleleri ile modern dönem ve devletlerinin “bilgi=iktidar” perspektifiyle hareket etmelerinin payı büyüktür. Bu bakımdan 19. yüzyılda Osmanlı Anadolu'suna yönelik artan ilgi, bu coğrafyaya dair öncesinde kaleme alınan eserleri de göz ardı etmeden, daha ayrıntılı bir muhteva sergiledi. Çünkü buradaki amaç sıradan gezi ve gözlemlerden ziyade Osmanlı toprakları ve tebaası hakkında bilgi toplayarak, emperyal bir projeyi hayata geçirmektir. Dolayısıyla bu yüzyılda meydana getirilen söz konusu

¹ Bunlar, Anadolu'ya dair doğrudan gözlem ve geziler kadar, elde edilen dolaylı bilgi ve ifadeleri de içeren kaleme alınmış irili-ufaklı çalışmalardan oluşur. Milattan önce Herodot, Ksenophon ve Strabon ile başlayıp Muhammed İdrisi, el-Herevi, Simon de Saint Quentin, Wilhelm von Rubruk, İbn Sâid el-Mâgribî, Marco Polo, İbn-i Battuta, Ebû'l-Fidâ, Sir John Mandeville, Bertrandon de la Broquière, Hans Dernschwam de Hradiczin, Hans Jakob Breüning, Stephan Gerlach, Evliya Çelebi, Jean-BaptisteTavernier, Jean Chardin, Hean Thevenot, Francisco de Mirand ve François Baron de Tott gibi 12-18. yüzyıllar arasında yaşayan kişiler bu örnek simalar arasında gelir.

yazının neredeyse tamamının Batılı gezgin, misyoner, diplomat ve devlet adamlarınca kaleme alınması bir tesadüf değildir.²

Anadolu'ya yönelik bu genel ilgi, spesifik düzeyde birçok vilayet, sancak ve şehrin de arasında bulunduğu yerleşim alanlarının çeşitli çalışmaların konusu haline gelmesine neden oldu. Söz konusu yerleşim alanları arasında Erzincan'ın da isimlerini zikrettiğimiz kişilerle birlikte, tarihi boyunca birçok gezgine ev sahipliği yaptığı ve kendisi hakkında yazılar kaleme alındığı söylenebilir (Altı, 2019). Böylece, doğrudan görüp-görmedikleri net olmasa da söz konusu şehir Şemseddin Sâmî ve Vital Cuinet'in dikkatini de çekmiş ve bu nedenle kaleme aldıkları çalışmalarda bölgeye dair bilgiler vermişlerdir.

Sözlükçü, ansiklopedist, yazar ve gazeteci gibi çeşitli unvanların sahibi olan Şemseddin Sâmî 1889-1898 yılları arasında tamamladığı altı ciltlik *Kâmûsu'l-A'lâm* başlıklı çalışmasında tarih, coğrafya ve önemli kişilerin hayatını derlerken (Uçman, 2010: 520), bu çalışmanın farklı ciltlerinde Erzincan Sancağı ve kazalarına dair de birtakım bilgiler sunmuştur. Aynı şekilde Düyûn-ı Umûmiye sekreteri ve oryantalist Vital Cuinet de kaleme aldığı eserinde Erzincan Sancağı'na çeşitli yönleriyle yer vermiştir. Bu bakımdan ikisinin de genel anlatı içerisinde Erzincan tarihinin farklı yönleriyle ele alınmasına mütevazı bir katkı sunmakla beraber, spesifik düzeyde çalışmalarını kaleme aldıkları dönemde (19. yüzyılın ikinci yarısı) Erzincan'a dair önemli birtakım bilgiler verdikleri söylenebilir.

Bu makalede, yukarıda dile getirilen bağlam uyarınca, bahse konu her iki kişinin de çalışmalarında Erzincan'a nasıl yer verdikleri ve sundukları bilgilerin analizine girişilecektir. Çalışmamız boyunca kullanılan tablolar yani Şemseddin Sâmî'ye isnat edilenlerin tamamı ve Cuinet'e ait olanların ise bazıları kendi eserinden alınmak üzere geriye kalanı tarafımızca oluşturulmuştur.

Şemseddin Sâmî'nin *Kâmûsu'l - A'lâm*'inde Erzincan

Şemseddin Sâmî'nin eserinde Erzincan ile ilgili olarak ilk yaptığı, şehrin isminin kökeni üzerine gerçekleştirdiği değerlendirmesidir. Buna göre Erzincan isminin aslının Erzingân/Erzingân'dan gelmekte olup, bu isimden bozma Ezergân şeklinde telaffuz edildiği dile getirilmiştir. Şehir merkezi, Erzurum Vilayeti'nin 130 km. güneybatısı ve Fırat Nehri'nin kuzeyinde yer alıp dağlarla çevrili verimli bir ova üzerine inşa edilmiştir (Şemseddin Sâmî, Rûmî 1306/Mîlâdî 1890: 827-828). Sancak, Erzurum Vilayeti'ne bağlı Erzincan, Kemah,

² Bu hususta ayrıntılı bilgi için bkz. Çakmak (2019).

Refahiye ve Kuruçay olmak üzere dört kazadan müteşekkil gösterilmiştir. Buna göre bölgedeki ormanların yer aldığı Çardak Dağı'nın sancak dâhilinde kuzeydoğudan güneybatıya doğru uzandığı ve bununla beraber Munzur Dağları'nın da Erzincan'ın güney sınırını oluşturarak, Dersim'i Erzurum Vilayeti'nden ayıran doğal bir sınır olduğu anlaşılır. Sâmî tarafından sancağın doğal sınırlarına dair çizilen bu bilgiye; Fırat Nehri'nin, sancağın güneydoğusunun ortasından ve Erzincan ile Kemâh kasabalarının yanından geçmekle beraber kuzeydoğudan akan Kömür ve Kuruçay nehirlerini bünyesine dâhil ettiği de eklenebilir (Şemseddin Sâmî, R.1306/M.1890: 828,831).

Dördüncü Ordu-yı Hümayûn'un merkezi olan sancak merkezi, meydana gelen depremlerden ötürü eski itibarını bir derece kaybetmesine rağmen 14. 000 kişilik nüfusuyla, ticari olarak önemli bir şehir olmuştur. Merkez kaza nüfusu bu şekildeyken, sancağın genel nüfusunun 83.140 Müslüman, 18.834 Ermeni ve 3.874'ü de diğer milletlerden müteşekkil olmak üzere 105.848 kişiden meydana geldiği anlaşılmaktadır (Şemseddin Sâmî, R. 1306/ M. 1890: 827-828). Yazarın sunduğu bilgilerden sancağın idari taksimatının aşağıdaki gibi olduğu görülür.

Tablo 1. Erzincan Sancağı'nın İdari Taksimatı

	Erzincan (Merkez Kaza)³	Refahiye⁴	Kemah⁵	Kuruçay⁶
Nahiye	[Belirtilmemiş]	6	7	-----
Köy	197	176	75	-----
Hane	[Belirtilmemiş]	[Belirtilmemiş]	[Belirtilmemiş]	-----

Buna göre sancağa bağlı kazaların nüfusu da şu şekildedir:

³ Şemseddin Sâmî (R.1306/M.1890: 828).

⁴ Şemseddin Sâmî (R.1308/M.1892: 2290).

⁵ Şemseddin Sâmî (R.1314/M.1898: 3881).

⁶ Eserde Kuruçay Kazası ele alınmamıştır.

Tablo 2. Erzincan Sancağı'na Bağlı Kazaların Nüfusu

	Erzincan (Merkez Kaza)	Refahiye	Kemah	Kuruçay
Müslüman, Hıristiyan ve diğerleri		22.456		10.973 ⁷
Müslüman	39.621	[Belirtilmemiş]	14.547	-----
Hıristiyan		[Belirtilmemiş]		
Ermeni	12.606	[Belirtilmemiş]	3.503	-----
Katolik	[Belirtilmemiş]	[Belirtilmemiş]	189	-----
Protestan	[Belirtilmemiş]	[Belirtilmemiş]	233	-----
Yahudi ve diğerleri	1.720			
Toplam	53.947⁸	22.456⁹	18.472¹⁰	10.973

Şemseddin Sâmî'nin Erzincan'a dair sunduğu bir diğer malumat da sancak dâhilinde bulunan çeşitli yapı ve işletmelere dairdir:

Tablo 3. Erzincan'daki Yapı ve İşletmeler

	Erzincan (Merkez Kaza) ¹¹	Refahiye ¹²	Kemah ¹³	Kuruçay ¹⁴
Cami, Mescid ve Medrese	20	51 Cami-mescid ve 6 medrese	37 Cami- mescid ve 3 Medrese	-----
Kilise ve Manastr	4 kilise	-----	40 kilise ve manastr	-----
Askeri Rüşdiye	1	-----	-----	-----
Sivil Rüşdiye	1	-----	1	-----
Sıbyan mektebi	Çok sayıda	32	40	-----
Dükkân ve mağaza	1250	25	220	-----
Fırın	-----	2	3	-----
Han	-----	2	7	-----
Hamam	8	-----	1	-----
Değirmen	-----	25	10	-----
Askeri Kışla	1	-----	-----	-----
Hastane	1	-----	-----	-----
Baruthane	1	-----	-----	-----
Aba Fabrikası	1	-----	-----	-----
Tabakhane	1	-----	-----	-----

⁷ Eser de Kuruçay Kazası ele alınmamış olup, bu sayı da Şemseddin Sâmî'nin verdiği nüfus oranlarının hesaplanması sonucu kalan bakiyedir. Bkz. Şemseddin Sâmî (R.1306/M.1890: 828).

⁸ Şemseddin Sâmî (R.1306/M.1890: 828).

⁹ Şemseddin Sâmî (R.1308/M.1892: 2290).

¹⁰ Şemseddin Sâmî'nin bu sayıyı toplamda 18.872 şeklinde sunduğu görülür. Şemseddin Sâmî (R.1314/M.1898: 3881).

¹¹ Şemseddin Sâmî (R.1306/M.1890: 827).

¹² Şemseddin Sâmî (R.1308/M.1892: 2290).

¹³ Şemseddin Sâmî (R.1314/M.1898: 3881).

¹⁴ Eserde Kuruçay Kazası ele alınmamıştır.

Bunların yanı sıra sancak dâhilindeki kazaların, kendine has üretimleri ve çeşitli yönleriyle ön plana geldikleri de görülür. Sancağın en verimli topraklarına sahip merkez kaza çeşitli hububat, sebze ve meyve ürünlerinin yanı sıra ihrâm, seccâde, halı, kilim, şal, aba, hamam takımı, havlu, bez, yün ve pamuktan yapılmış ürünler ve döşeme takımlarıyla beraber demir, gümüş ve bakırdan yapılmış çeşitli sanat ürünlerinde de gelişmiş olup, bunların büyük bir kısmı da ihraç edilmektedir. Kazada aynı zamanda iki saat mesafede bulunan kükürtlü bir kaplıca da bulunmaktaydı.¹⁵

Arazisi Çardak Dağı'nın batı yamaçlarında bulunan Refahiye kazasının merkez kasabası "Gercanis" olarak adlandırılmaktadır. Kazanın, kerestelik ormanlarının yanı sıra çeşitli tarım ürünleri (buğday, arpa, ceviz, kavun, karpuz, şalgam, lahana, çiriş, lazut gibi) ile şal, kilim, seccade ve çorap gibi yerel üretimleriyle ön plana geldiği anlaşılır. Bunun yanı sıra aynı kazada simli kurşun ve doğal kurşun oksiti (*mürdesenk*) madenlerinin bulunduğu da belirtilmiştir.¹⁶

Fırat'ın bir kolu olan Karasu'nun ortadan böldüğü ve diğer yerler gibi verimli ve de işlenmiş bir araziye sahip olan Kemah Kazası'nda ise çeşitli sebze ve meyve gibi tarım ürünleri yetiştirilmekle birlikte kilim, seccade ve yünden yapılmış çorap ve eldiven gibi ürünler üretilmektedir. Kazada aynı zamanda Kigâri (bugünkü adıyla Özdamar Köyü) ve Kömür Köyü'nde bulunan bir tuzla ve kömür madeninin olduğu da belirtilmiştir.¹⁷

Şemseddin Sâmî son olarak, Erzincan'ın zirâî üretimde (meyve, sebze ve pamuk gibi) önemli bir yerinin olduğunu ifade etmekle birlikte, etrafının dağlarla çevrili olmasından ötürü yaz aylarının çok sıcak geçtiğini ve bu nedenle şehir halkının yaylalara çıkmak zorunda kaldığını dile getirmektedir.¹⁸

Vital Cuinet'in Çalışmasında Erzincan Sancağı

Fransız coğrafyacı ve oryantalist Vital [Casimir] Cuinet'in söz konusu çalışması da *Düvün-ı Umûmiye*¹⁹ genel sekreteri olarak görevlendirmesiyle ön plana gelmiştir. Bu görevinin yanı sıra çok farklı görev ve unvanlarla anıldığı da olmuştur.

¹⁵ Şemseddin Sâmî (R.1306/M.1890: 827-828).

¹⁶ Şemseddin Sâmî (R.1306/M.1890: 827-828 ve R.1308/M.1892: 2290).

¹⁷ Şemseddin Sâmî (R.1306/M.1890: 828 ve R.1314/M.1898: 3881).

¹⁸ Şemseddin Sâmî (R.1306/M.1890: 827-828).

¹⁹ Osmanlı Devleti, genel borçları ve ödenmeleri için kurulan *Düvün-ı Umûmiye* ile ilk dış borcunu Rusya ile giriştiği Kırım Savaşı'nın (1853-56) başlarında alıp, daha sonrasında bu borçlanmalarına devam etmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Küçük ve Ertüzün (1994).

Vital-Casimir Cuinet'in mezar taşı.²⁰

Cuinet, *La Turquie d'Asie Géographie Administrative: Statistique Descriptive et Raisonnée de Chaque Province de l'Asie-Mineure* [Asya Türkiyesi, İdari Coğrafya: Küçük Asya (Anadolu) Vilâyetlerinin İstatistiksel, Tanımlayıcı ve Betimsel Bilgisi] başlıklı, 1892-1894 tarihleri arasında kaleme aldığı dört ciltlik eseriyle Osmanlı mülkündeki vilayet ve alt birimlerinin ekonomik, coğrafi, idari, demografik, sosyal yapı, üretim ve tarihlerine dair birçok alanda bilgi sundu. Bu eserdeki bilgiler de her şeyden evvel 1880'den başlayarak 1890'ların başına değin Düyûn-ı Umûmiye görevlisi olarak gerçekleştirdiği gezi ve incelemelerinden oluşan geniş bir içeriğe sahiptir.

Cuinet söz konusu çalışmasında vilayet ve alt birimlerini ele alırken belirli bir şablon üzerinden hareket etmiştir. Bu ise genelde ele alınan bölgenin idari taksimat, nüfus, coğrafi konum, hava durumu, okullar, tarih, hâlihazırdaki yapılar, zirâi üretim, hayvan sayısı ve endüstrisine dair sunulan bilgilerden oluşmaktadır. Bu bakımdan Erzincan hakkında sunduğu bilgiler arasında ilk olarak sancağın konumunu resmettiği görülür ki bu da; güneyden Mamûretülaziz, batıda Sivas ve Trabzon vilayetleriyle birlikte doğu ve güneydoğusunda Erzurum merkez sancağı ve kuzeyden de Rusya ile sınırlı olduğu şeklindedir. Akabindeyse Şemseddin Sâmî gibi şehrin ismi üzerine birtakım açıklamalara girişmiştir. Buna göre “Erzinga” ve “Eriza” isimleriyle anılan Erzincan'ın kuruluş tarihinin bilinmese de eski ve de köklü bir şehir olduğu dile getirerek, Hristiyanlık döneminin başlangıcından beri var olduğunu ifade etmiştir. Bu açıklamasını, St. Gregoire'nin 305 yılında Ermenistan kralı Dirdad ile

²⁰ Mezar taşında şu ibarelere yer verilmiştir: Lejyoner Akademi'nin onursal şövalyesi. Aynı yıl Birinci Ordu'nun komutanı ve Mecidiye Ordusu komutanı. Düyûn-ı Umûmiye'nin genel sekreteri. Alliance Française'nin başkan yardımcısı. Paris coğrafya topluluğunun ödüllüsü ve üyesi. Cenevre coğrafya topluluğunun üyesi. 1833'te Longevilles'de doğdu ve 6 Eylül 1896'da İstanbul'da öldü. Bkz. “Vital Cuinet”, *Wikipedia*.

aralarında meydana gelen anlaşmazlıktan ötürü başkenti terk ederek Erzincan'a yerleşmesine yönelik verdiği bilgi takip eder. Böylece Erzincan'ın, adı geçen azizin gelişi ve anısına üzerine kurulan iki manastırdan ötürü önemli bir ziyaretgâh merkezi olarak inşa edildiği öne sürülmüştür. Bu şekliyle şehrin bayındır hale gelmesi de 1784 yılına kadar devam edecektir. Söz konu tarihte meydana gelen bir depremde ötürü şehrin büyük bir zarar gördüğü ve bu esnada Erzincan'da bulunan bölgenin yöneticisi Süleyman Paşa'nın da yüzlerce kent sakiniyle birlikte enkaz altında kalarak öldüğü anlaşılır. Sonuç olarak kent, depremde ötürü oluşan enkazlarından temizlenerek belirli bir plan çerçevesinde yeniden kurulmuştur (Cuinet, 1892: 210, 212-213).²¹

Cuinet, Erzincan Sancağı'nın idari taksimatına dair sunduğu bilgilerde sancağı "Erzincan, Refahiye, Kuruçay, Kemah, Bayburt ve İspir" olmak üzere altı kazadan ibaret göstermiştir. Bu da gerek Şemseddin Sâmî gerekse salnâmelerden anlaşılacağı üzere Erzurum Vilayeti'ne bağlı ayrı bir sancak olan Bayburt ve kazası İspir'i de Erzincan Sancağı'na dâhil etmesinden kaynaklanmıştır.²² Buna rağmen, tarihin belirli dönemlerinde Osmanlı vilayet sınırlarıyla ilgili yer yer düzenlemeler olsa da Cuinet'in görev yaptığı zaman aralığında Bayburt ve İspir'in Erzincan Sancağı dâhilinde bulunmadığı anlaşılmaktadır.²³ Cuinet sancağın idari taksimatı ile beraber sancağın nahiye, köy ve hanelere dağılımını şu şekilde göstermiştir:

Tablo 4. Erzincan Sancağı'nın İdari Taksimatı

	Erzincan (Merkez Kaza)	Refahiye	Kuruçay	Kemah	Bayburt	İspir
Nahiye	19	3	3	4	14	13
Köy	197	176	61	86	186	134
Hane	10.625	3.376	1.799	3.076	[Belirtilmemiş]	5.281

²¹ Meydana gelen deprem sonucu sadece 500-600 hanenin ayakta kaldığı belirtilmiştir. İnciciyan'dan akt. Miroğlu (1995: 320). Cuinet'in verdiği bilgiler arasında yer alan Süleyman Paşa ile kastının dönemin Erzurum Valisi Vezir Süleyman Paşa olup, söz konusu depremde gerçekten de öldüğü anlaşılır (Çiçek, 2017). Cuinet'in şehrin ismi (*Arzinga*) hususunda yaptığı açıklamaların, ünlü gezgin Marco Polo'nun verdiği bilgilerle (*Eriza*, *Arzinga*) uyduğu da görülür (Murray, 1855: 182).

²² Bkz. Cuinet (1892: 210).

²³ Erzincan ve Bayburt sancakları ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. *Salnâme-i Vilâyet-i Erzurum* (Hicrî 1299/mîlâdî 1882: 122-134; H.1304/M.1887: 267-298; H.1310/M.1892: 170-183; 1312/M.1894: 223-239). Bayburt ve İspir 1892 tarihli vilayet salnâmesinde Erzurum Vilayeti merkez sancağına dâhil edilmiştir. Bkz. *Salnâme-i Vilâyet-i Erzurum*, 1310/M.1892: 149-159; H.1312/M.1894: 203-211).

Tablodan da anlaşılacağı üzere Erzincan Sancağı'nda 56 nahiye, 840 köy ve Bayburt Kazası hariç toplamda 24. 157 hane bulunmaktadır.²⁴ Buna göre sancağın nüfus dağılımı ise şu şekildedir:

Tablo 5. Erzincan Sancağı Nüfus Dağılımı

	Erzincan (Merkez Kaza)	Refahiye	Kuruçay	Kemah	Bayburt	İspir
	43.583	22.869	10.670	14.547	46.812	32.981
Müslümanlar						
Hıristiyanlar						
Ermeniler	-----	837	2.610	-----	10.579	-----
Gregoryenler	13.866	-----	-----	3.503	-----	2.750
Protestanlar	96	-----	-----	189	-----	-----
Katolikler	-----	-----	-----	-----	-----	88
Grekl Ortodokslar	192	1.221	-----	633	589	75
Muhtelif (yabancılar)²⁵	1.437	-----	203	-----	333	174
Ecnebler²⁶	----	-----	-----	-----	-----	11
Toplam	59.174	24.927	13.483	18.872	58.313	36.079

Bu da Erzincan Sancağı'nda 171.462 Müslüman, 34.430 Ermeni (Gregoryen, Protestan ve Katolik), 2.147 yabancı ve 11 ecnebiden oluşmak üzere toplamda 210. 848 kişi yaşadığını göstermektedir.²⁷

Cuinet, sancağın iklim olarak ilkbahar ve sonbaharda yumuşak, kışın ise ılıman hava koşullarına sahip olduğunu belirtir. Yazın ise sıcaklığın 31-33 dereceye kadar ulaşmakta olup, durumu yerinde olan şehir sakinlerin yılın bu sezonunda ya da en azından temmuz ve ağustos aylarında çevre ve kuzeydeki komşu dağların eteklerindeki köylerde vakit geçirdikleri görülür. Bunlar arasında özellikle şehre 11 km. uzaklıktaki termal kaplıcaların bulunduğu

²⁴ Bu tablo Cuinet'in Erzincan Sancağı'nda gösterdiği veriler esas olarak oluşturulmuştur. Bkz. Cuinet (1892: 210, 217, 219-220, 222, 226). Erzurum Sancağı'ndaki köy ve nahiye sayısının 1887 vilayet salnâmesindeki sayılarla uyduğu görülür. *Salnâme-i Vilâyet-i Erzurum* (H.1304/M.1887: 271-274, 283-284).

²⁵ "Yabancı" kelimesi metinde olduğu gibi geçmektedir. Cuinet'in bununla kastı "Osmanlı tebaasından olup vilayetten olmayanlar" dır.

²⁶ "Ecnebi" de tıpkı yabancı kelimesi gibi metinde olduğu gibi geçmektedir. Cuinet'in buradaki *ecnebler* ile kastı "muhtelif milletlerden yabancılar" dır.

²⁷ Bu tablo Cuinet'in Erzincan Sancağı'nda gösterdiği nüfus verileri esas olarak oluşturulmuştur. Bkz. Cuinet (1892: 211, 218,-220, 223, 226). Buna rağmen Cuinet'in Sancağın genel nüfusunu hatalı bir şekilde 210. 858 şeklinde verdiği görülür ki (Cuinet, 1892: 210) bu da esas itibarıyla bütün ciltlerinde görülen toplama hatalarıyla uyumaktadır.

Nurkah/Nörkah²⁸ ve Çakırman²⁹ köylerinin öncelikli bir yer tuttıkları görülmektedir (Cuinet, 1892: 211-212).

Bu bilgileri sancakta yer alan okul, dini yapı ve kamu binalarına dair malumat izler ki bunu da şu şekilde tablolaştırmak mümkündür:

Tablo 6. *Erzincan Sancağı'nda Bulunan Okul, Dini Yapılar ve Kamu Binaları*

		Erzincan (Merkez)	Refahiye	Kuruçay	Kemah	Bayburt	İspir
Müslümanlar							
Medrese	[Belirtilmemiş]	6	1	3	83	----	
İlkokul	[Belirtilmemiş]	12	16	21	25	13	
Cami	[Belirtilmemiş]	15	12	7	111	20	
Rüşdiye	[Belirtilmemiş]	-----	-----	1	1	-----	
Ermeniler							
Kilise	[Belirtilmemiş]	2	4	9	8	2 ³⁰	
Manastır	[Belirtilmemiş]	-----	1	1	2	-----	
İlkokul	[Belirtilmemiş]	-----	8	8	8	2	
Ortodoks Grekler							
Kilise	[Belirtilmemiş]	3	-----	3	1	1	
İlkokul	[Belirtilmemiş]	-----	-----	1	1		
Toplam		38	42	54	240	38	

Genel Toplam: 412

Tablodan, Erzincan Sancağı'na bağlı kazalarda 93 medrese, 87 Müslüman 28 Hristiyan ilkokulu, 165 cami, 2 rüşdiye, 33 kilise ve 4 de manastır olmak üzere toplam 412 okul, dini yapı ve kamu binası bulunduğu anlaşılmaktadır.³¹ Buna rağmen Cuinet'in farklı bir hesap ve tabloyla, Erzincan sancağı dâhilindeki sivil ve askeri rüştiye (2), ilkokul (119), Müslüman erkek mektebi (5) ve Ermeni kız mekteblerinin (3) toplam sayısını 129; medrese (55), cami (90), kilise ve manastır (30) sayısını ise 175 olarak sunduğu görülür.³²

Cuinet bu okul ve dini yapılara ek olarak askeri ve sivil binalara yönelik de bilgi sunmaktadır:

²⁸ Erzincan'a bağlı Akyazı beldesinin eski adı.

²⁹ Bugün de ismini muhafaza edip, Küçük ve Büyük Çakırman olarak adlandırılan köy Erzincan merkez ilçesine bağlı ve buraya 10 km mesafede bir köydür.

³⁰ Bu kiliseler de Gregoryen ve Katolik Ermenilere aittir. Cuinet (1892: 227).

³¹ Söz konusu tablo Cuinet'in Erzincan Sancağı ile ilgili sunduğu veriler göz önünde bulundurularak hazırlanmıştır. Cuinet (1892: 217-227).

³² Bkz. Cuinet (1892: 212-213). Tablodaki bilgiler de dahil olmak üzere kimi verilen 1887 vilayet salnâmesiyle uyduğu söylenebilir. Bkz. *Salnâme-i Vilâyet-i Erzurum* (H.1304/M.1887: 271-274, 283-284).

Tablo 7. Askeri ve Sivil Binalar

	Erzincan (Merkez)	Refahiye	Kuruçay	Kemah	Bayburt	İspir
Hükümet Konağı	1	----	----	1	1	----
Askeri Okul	1	----	----	----	----	----
Askeri Depo		----	----	----	1	----
Kışla	1	----	----	----	1	----
Askeri Hastane	1	----	----	----	----	----
Cezaevi	----	----	----	----	1	----
Kaymakam İkametgâh Binası	1	1	1	1	---	1
Tabakhane	3	----	----	----	1	----
Hamam	8	----	----	1	3	----
Han	13	----	----	----	40	----
Değirmen	---	20	15	10	177	---
Dükkân Butik ve Mağaza	1250	----	----	----	481	----
Keten İşleme Fabrikası	17	----	----	----	3	----
Fırın	----	----	----	----	19	----
Umumi Çeşme	----	----	----	----	15	----
Sabun İmalathanesi	----	----	----	----	1	----
Kandil İmalathanesi	----	----	----	----	1	----

Söz konusu yapıların yanı sıra sancak dâhilinde diğer türlü birtakım işletmeler de mevcuttur. Bunların başında ise; yün ve pamuk işleme atölyeleri, ayakkabı ve imparatorluk ordusundan kullanılacak elbise fabrikaları ve imalathaneleri, pamuk havlu, mendil, kilim, halı, eldiven imalathaneleri ve manifaturacıları, çeşitli keçe dokuma atölyeleri, ev eşyaları üretim haneleri, çeşitli otel ve konaklar, soba, kazan, bakır sac, çelik ve gümüşten yapıma sanat ve ev eşyaları, katır, eşek ve atlar için eğer imalatı (saraçlık) ile silah ve kesici-delici alet üretimi gelir.³³ İmal edilen bu ürünlerin bazılarıysa (yün ve pamuk gibi) kıyı kentleri ve İstanbul'a ihraç edilmekteydi.³⁴ Bununla birlikte Erzincan kazasının alanında fark yaratıp Philadelphia, Viyana ve Paris gibi şehirlerde düzenlenen evrensel sergilerde ödüller kazandığı da belirtilmiştir.³⁵ Diğer yandan özellikle Bayburt'taki Ermeni sarraf ve kuyumcuların ürettikleri gümüş malzemelere de vurgu yapılmıştır ki bunların da kalite olarak Gürcistan ve Rusya Ermenistanı'nda yapılan ürünlerle (tütün tabakası, şiş, gömlek düğmeleri, saat kutuları vs.) eş

³³ Cuinet (1892: 211, 213, 216, 218-222, 224-225, 227). Gerek tablodaki gerekse diğer verilerin de yer yer 1887 vilayet salnâmesiyle uyduğu görülür. *Salnâme-i Vilâyet-i Erzurum* (H.1304/M.1887: 271-274, 283-284).

³⁴ Cuinet (1892: 213).

³⁵ Cuinet (1892: 216).

değer olup, ticari olarak haksız yere “Rus gümüş (küflü gümüş) işlemleri” ismiyle anıldıkları dile getirilmiştir. Bu nedenle Cuinet’e göre bu türden endüstriyel malzemeler ister “Rusya Ermenistan’ı” ister “Türk Ermenistan’ından”³⁶ gelsin kesinlikle aynı olup, Bayburt’tan kıyı kentlerine, İstanbul ve İzmir’e ihraç edilen ve evrensel sergilerde sergilenenlerle aynı özelliklere sahiptir.³⁷

Cuinet, bu bilgilere ek olarak Erzincan Sancağı’nın yıllık zirâî üretimi ile beraber diğer bir takım hayvansal gıda ve ürünlerle birlikte büyük ve küçükbaş hayvan sayısına dair de malumat sunacaktır:

Tablo 8. Sebze ve Meyve Oranları

	Ölçek		Ölçek
Buğday unu	4.935.000	Vişne	89.300
Sarıbağ	2.236.000	Kiraz	69.900
Arpa	4.867.000	Elma	18.900
Çavdar	215.000	Armut	42.950
Keten	17.000	Üzüm	512.000
Darı	42.000	Ayva	5.000
Mercimek	400	Böğürtlen	199.800
Ceviz	25.000	Şeftali	15.000
Fasulye	646.000	Kayısı	47.000
Tütün	1.450	Kara Erik	31.400
Kavun ve karpuz	315.000	Şeker Pancarı	75.000
Soğan	355.000	Lahana	108.000
Mısır	5.000	Gonbauds[?]	20.000
Patates	33.000	Nohut	87.600
		Genel Toplam:	2.408.200 ³⁸

Tablo 9. Elde Edilen Çeşitli Tarımsal ve Hayvansal Ürünler

Arı peteği	30.450
Öküz ve manda derisi	35.000
Keçi ve koyun derisi	70.000
Yün	75.000
Tiftik keçisi kılı	53.000 ³⁹

³⁶ Cuinet’in Türk Ermenistanı ile kastı Anadolu’da Ermenilerin yoğunluklu yaşadığı ve bilhassa Anadolunun doğusuna tekabül eden alan olmalıdır. Bu açıdan Ermenistan tabiri bu dönem Anadolu’da bulunan birçok kişi tarafından dile getirilecektir.

³⁷ Cuinet (1892: 225-226).

³⁸ Cuinet toplamı 2.677.300 şeklinde yanlış vermiştir. Bkz Cuinet (1892: 213-214).

³⁹ Cuinet (1892: 214-215).

Tablo 10. Hayvan Sayısı

Hayvan	Sayı	Hayvan	Sayı	Hayvan	Sayı	Hayvan	Sayı
Öküz	31.755	At (hadım edilmemiş)	2.638	Eşek	13.400	Koyun	171.700
İnek	36.700	At (hadım edilmiş)	3.250	Katır	7.125	Koç	9.141
Manda	7.580	Dişi at	3.735			Kuzu	55.594
Tosun	2.350	Tay	1.685			Teke	6.775
Dana	19.500					Keçi	160.840
						Oğlak	91.311
Toplam	97.885		11.308		20.535		495.361

Genel Toplam: 625.079⁴⁰

Sonuç

Hasluck (2012: 120) Vital Cuinet'in sunduğu verilerin resmi istatistiklere dayandığını belirtir. Bu bakımdan Erzincan ile ilgili verilerin çok azda olsa 1887 tarihli Erzurum Vilayet Salnâmesi ile örtüştüğünü söyleyebiliriz. Diğer yandan genel itibarıyla Cuinet ile Şemseddin Sâmî'nin çalışmaları arasında yer yer benzerlikler de söz konusudur.⁴¹ Fakat Cuinet'in çalışmalarında, Şemseddin Sâmî'den farklı olarak, istatistiksel olarak daha fazla malumat sunulduğu ve özellikle nüfusu alt başlıklara ayırmada farklı bir yöntem uyguladığı görülür. Bu bakımdan Cuinet bilhassa Erzincan'da yaşadıkları bilinen Kızılbaş (Alevî) nüfusu -farklı vilayetler için gerçekleştirdiği sınıflandırmalarda yer verse de- sancağa dair sunduğu malumatta çalışmasına dâhil etmemiştir.⁴² Kızılbaşlar ile ilgili benzer bir durum Şemseddin Sâmî için de geçerli olup, çalışması dâhilinde yer yer nüfuslarına temas etmiştir.⁴³ Buna rağmen o da Cuinet gibi Erzincan bahsinde söz konusu topluluktan bahsetmemiştir.⁴⁴

İki yazarın da çalışmalarındaki benzer hususların kısmi birtakım bilgiler dışında, Erzincan Sancağı bağlamında söz konusu olmadığı söylenebilir. Bu bakımdan ilk dikkat çekici husus Erzincan Sancağı'nın idari taksimatına dair sundukları farklı bilgilerdir. Bu yönüyle Şemseddin Sâmî'nin resmi bilgiler ile örtüşür şekilde sancağın kaza sayısını (Erzincan, Kemâh, Refahiye ve Kuruçay) doğru bir şekilde sunarken Cuinet bundan farklı olarak Bayburd ve İspir'i de sancağın kazalarına dâhil etmiştir. Burada ilk akla gelen husus

⁴⁰ Cuinet (1892: 215).

⁴¹ Vital Cuinet ile Şemseddin Sâmî'nin çalışmalarına dair genel bir değerlendirme için bkz. Çakmak (2019: 294-295).

⁴² Cuinet'in çalışmalarındaki Kızılbaş nüfusun görünürlüğü ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Çakmak (2019: 280-285).

⁴³ Şemseddin Sâmî'nin Kızılbaş nüfus ile ilgili bilgi verdiği yerler arasında Sivas ve Diyarbakır vilayetlerinin yanı sıra Malatya Sancağı da bulunmaktadır. Bkz. Şemseddin Sâmî (R.1308/M.1892: 2205; R.1311/M.1895: 2797 ve Rûmî 1316/Mîlâdî 1900: 4402). Bu yönüyle Şemseddin Sâmî'nin (R.1306/M.1890: 2132) Erzincan'ın yanı sıra Kızılbaş nüfus açısından önemli bir yer olan Dersim'i de bahis konusu yapmadığı görülür.

⁴⁴ Bu bakımdan Kızılbaşları genel Müslüman nüfus içinde zikretmesi büyük bir ihtimaldir.

Cuinet'in bir Düyûn-ı Umûmiye çalışanı olarak taksimatta farklı bir uygulamaya başvurduğudur. Aynı şekilde Şemseddin Sâmî'nin de (R.1306/M.1890: 1161; R.1308/M.1892: 1637) eserinde bugün Erzincan'ın doğu ve batı uçlarında yer alan Tercan ve İliç gibi ilçeleri sancağa dâhil etmediği görülür.

Şemseddin Sâmî ile Cuinet arasındaki ayrışma, sancağın kaza ve nüfus bilgilerinde farklı veriler sunmalarıyla devam edecektir. Buna göre Cuinet'in Erzincan merkez (59.174), Refahiye (24.927), Kuruçay (13.483) ve Kemah (18.872) kazalarına dair sunduğu nüfus verilerinin yine aynı sıralamayı izlersek Şemseddin Sâmî'nin (Erzincan merkez 53.947, Refahiye 22.456, Kuruçay 10.923,⁴⁵ Kemah 18.472/18.872) Kemah dışındaki verileriyle uyuşmadığı anlaşılmaktadır. Bu bağlam uyarınca Sâmî'de sancağın toplam nüfusu 105.848 kişi olarak sunulup bunun 83.140'nın Müslim, 18.834'nün Ermeni ve 3.874'nün de diğer din ve inançlardan meydana geldiği anlaşılırken, aynı durumun Cuinet'te (171.462 Müslüman, 34.430 Gregoryen, Protestan ve Katolik Ermeni, 2.147 yabancı ve 11 ecnebi) toplamda yaklaşık olarak Sâmî'nin verdiği sayının iki katından (210.848) oluştuğu görülür. Tabi bu sayıların toplamda farklı olmasında Şemseddin Sâmî'nin Erzincan Sancağı'nın idari yapılanmasını dört, Cuinet'in ise altı kaza ile ele almasının etkisi vardır. Öyle ki Şemseddin Sâmî'nin Bayburt ve İspir'i de bu sayıya dâhil etmesi durumunda toplam nüfusa dair oranın Cuinet'in sunduğu rakama yaklaştığı ya da onu aşacağı söylenebilir (Şemseddin Sâmî, R.1306/M.1890: 1240).

Cuinet'in sunduğu istatistiksel bilgiler birçok yönden ve Şemseddin Sâmî'nin aksine daha da teferruatlıdır. Bunun da bilhassa, Osmanlı'nın ekonomik durumuna dair Batılıların Düyûn-ı Umûmiye vasıtasıyla daha ayrıntılı bir bilgi edinme ihtiyacından kaynaklandığı düşünülebilir. Benzer bir tutum nüfus oranları hususunda sergiledikleri yaklaşımdan da anlaşılır. Zira gerek Şemseddin Sâmî gerekse Cuinet'in, çalışmalarının muhtelif yerlerinde diğer vilayet ve sancaklardaki gayri müslim nüfusa dair sundukları oranları Erzincan Sancağı hususunda da sürdürdükleri fakat Cuinet'in Sâmî'den farklı olarak bu nüfusu kendi içindeki mezhebi ayrılıklarıyla daha da teferruatlı bir şekilde taksim ettiği anlaşılır.

Son olarak dile getirilmesi gereken husus; Şemseddin Sâmî ile Vital Cuinet'in Erzincan'a dair söz konusu çalışmalarını hangi bilgi ya da gözlemlere dayanarak kaleme aldıklarıdır. Bu hususta ne yazık ki ikisinin de doğrudan Erzincan'a bir seyahat gerçekleştirerek bu bilgileri kaleme aldıklarını söyleyecek ne bir bilgi ne de ibare mevcuttur. Bu da söz konusu çalışmalarını, Erzincan üzerine kaleme alınan bilgilerden derleyerek bir

⁴⁵ Yukarıdaki tabloda Şemseddin Sâmî'nin Kuruçay ile ilgili bilgi vermediği ve bu sayının genel nüfus oranlarının hesaplanması sonucu elde edilen bakiye olduğu belirtilmiştir.

araya getirdikleri olasılığını güçlendirir. Zira Erzincan'ın bağlı olduğu Erzurum Vilayeti'ne ait salnâmelerden faydalandıkları düşünülebilir ki bilhassa Cuinet yer yer salnâmeler ile uyuşan ibareleriyle söz konusu olasılığı akıllara getirecektir. Diğer yandan, bilhassa Cuinet'in çalışmasının, Osmanlı ekonomisi üzerinde egemenlik sağlamak isteyen Batılılar ve Düyûn-ı Umûmiye açısından ele alındığında Şemseddin Sâmî'ye oranla hem daha detaylı hem de resmi bir veri olduğu ileri sürülebilir.

Kaynakça

- Altı, A. (2019). “Seyyahların ve Coğrafyacıların Kaleminden XVI-XVII. Yüzyıllarda Erzincan.” *Uluslararası Erzincan Tarihi Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, ss. 1104-1113.
- Cuinet, V. (1892). *La Turquie d'Asie, Géographie Administrative: Statistique, Descriptive et Raisonnée de Chaque Province de l'Asie-Mineur*, Cilt: 1, Paris.
- Çakmak, Y. (2019). *Sultanın Kızılbaşları: II. Abdülhamid Dönemi Alevi Algısı ve Siyaseti*, İstanbul.
- Çiçek, F. (2017). “Erzurum Valisi Vezir Süleyman Paşa'nın 1784 Erzincan Depremi Sonrası Yağmalanan Muhallefatı.” *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 60, 415-440.
- Hasluck, F.W. (2012). *Sultanlar Zamanında Hıristiyanlık ve İslam*, Cilt: 1, İstanbul.
- Küçük, C., Ertüzün, T. (1994). Düyûn-ı Umûmiye, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, (Cilt 10, ss. 58-62).
- Miroğlu, İ. (1995). Erzincan. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, (Cilt: 11, ss. 318-321).
- Murray, H. (1855). *The Travels of Marco Polo*, New York.
- Salnâme-i Vilâyet-i Erzurum* (Hicrî. 1299/m.1882). 9. Defa, Erzurum.
- Salnâme-i Vilâyet-i Erzurum* (Hicrî. 1304/m.1887). 10. Defa, Erzurum.
- Salnâme-i Vilâyet-i Erzurum* (Hicrî. 1310/m.1892). 11. Defa, Erzurum.
- Salnâme-i Vilâyet-i Erzurum* (Hicrî. 1312/m.1894) 12. Defa, Erzurum.
- Şemseddin Sâmî (Rûmî.1306/Mîlâdî.1890). *Kâmûsu'l - A'lâm*, Cilt: 2, İstanbul.
- Şemseddin Sâmî (Rûmî 1308/Mîlâdî 1892). *Kâmûsu'l - A'lâm*, Cilt: 3, İstanbul.
- Şemseddin Sâmî (Rûmî 1311/Mîlâdî 1895). *Kâmûsu'l - A'lâm*, Cilt: 4, İstanbul.
- Şemseddin Sâmî (Rûmî 1314/Mîlâdî 1898). *Kâmûsu'l - A'lâm*, Cilt: 5, İstanbul.
- Şemseddin Sâmî (Rûmî 1316/Mîlâdî 1900). *Kâmûsu'l - A'lâm*, Cilt: 6, İstanbul.

Uçman, A. (2010). Şemseddin Sâmî. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (Cilt: 38, ss. 519-523).

İnternet Kaynakları

Vital Cuinet, *Wikipedia*.

Link:<https://www.wikizeroo.org/index.php?q=aHR0cHM6Ly9lbi53aWtpcGVkaWEub3JnL3dpa2kvRmlsZTpHb3JhX1ZpdGFsX0N1aW5ldC5qcGc>, [Erişim Tarihi: 10.01.2020].